

ÈL BULETIN ÈD L'ACADEMIA

Nr 32

dla lenga piemuntèisa

Avril 2016

Editur: B. Villata

Cu-Editur: A. Costanzo

Rësposta a duntre dumande

Ant l'ultima pagina dël buletin ch'a fa tranta i l'avü presentà chèiche vus ëd la lenga d'òe e dle comedie dl'Aliun, dunt la prima datassiun a preced cula dla lenga tuscan-a, valadì dl'italian. E son a deuv avèj sorprendü chèiche letur ch'a sun nen gënasse dë scrivne për avèj d'anfurmassiun pì precise, cosa ch'i fuma bin vulté perchè che dë ste parole i l'avü già parlane an n'articulèt antitulà *Postille sulla data della prima attestazione di alcune parole italiane*.

E co nui i j'eru stait mutubin surprèis quand ch'i l'avü nutà che 'd vus cume *pietà* e *verità...* a j'eru na carateristica dla lenga d'òe, valadì dla parlà 'd na part dël teritori che ancheuj as ës-ciama Piemunt. E lon ch'a l'ha antrigane a l'é co staita la cunstatassiun che, ancur pì che sent'ani dop, jë scritur tuscan a custümavu scrive ste parole cun la T o la D. Ch'as pensa mac a *oscuritate* e a *prosperitate* duvrà da Brunetto Latini e da Jacopone da Todi e a cule ch'as trovavu ancora ant j'escrit ëd da Dante.

N'auta surprèisa a l'é peui staita cula 'd cunstaté che vaire parole dël léssic piemuntèis d'ancheuj, a sun ancora idèntiche a cule duvrà quasi mila ani fa ant la lenga d'òe dij Sermun Sübalpin. Ch'as pensa mac a *barba*, *creatüra*, *gener*, *mare*, *mari*, *om*, *pare*, *parent*, *vidua*, *buca*, *col*, *furcüra*, *gambe*, *gula*, *lenga*, *man*, *mangioira*, *naje*, *nas*, *euj*, *os*, *pe*, *sang*, *sen*, *testa ven-a* e a tüte cule ch'i l'uma mensiunà ant ij buletin precedent.

An gener le parole dij Sermun Sübalpin a sun nen piaite an cunsiderassiun dai lessicograf e dai lenghista ch'a sun antersasse a le parlà dla penìsula perchè, fin-a a pochi ani fa, la magiuransa dj'espert a cunsiderava la lenga dij Sermun Sübalpin na mës-cëtta ëd lenghe, e chi ch'a j'era nen d'acordi a l'é mai stait bun a purté 'd preuve precise ch'a dimostrèissu la

validità 'd sue cunvinsiun. Forse për son le parole dij Sermun Sübalpin a sun quasi mai arpurtà dai dissionari etimologic italian. Ur, avenda dimustrà che la lenga d'òe a presenta na gramatica e 'n léssic franc avzin a cui dle parlà dël Piemunt d'ancheuj, is sentuma 'd duvèj signalé 's veuid

Cum i l'avü fait për *barba* ant ël buletin ch'a fa tranta, sù dapress i presentuma chèiche parole dla lenga d'òe nen mensiunà dai dissionari etimologic italian e 'd d'aute i sèrcruma 'd presentene l'etimologia,

La prima vus ch'an ven an ment a l'é naia. An gener ij dissionari a la definissu *servizio militare* e 'l dissionari etimologic dla lenga italian-a DELI a pagina 1023 a cunsidera naia rivà dal *friulano* o da qualche parlata veneta, A tuca sübit dè che sta vus a l'é mutubin pi veja. La prima atestassiun as treuva vers ël 1170 ant ij Sermun Sübalpin e a presenta due ucurense ant le strütüre marcà si dapress: *zo fo una enfermeta que lor done en le naie XVI-14* e *a lor lignaa qui hiseran de lor naie XVI-27*.

Ultra al plüral naie pen-a mensiunà, a tuca arcurdé che ant la *cumedia de lomo e de soy cinque sentimenti*, ch'a fa part ëd l'Opera Jocunda pubblicà an Ast dël 1521, as treuva la vus naia al singular.

A le cunsiderassiun crunologiche ch'as peulu a bel asi cuntrulé, a tuca peui co giunteje che ant ël vej piemuntèis a esistia l'espressiun *avèj na spin-a ant na naia* o co *na spin-a ant ël cül*. Cum a l'é facil capì, stu dit a curèspund a na cosa tüt aut che piasusa, propi cume ant l'espressiun dl'anglèis mudern a *pin in the ass*.

La cosa pì antersanta a l'é che l'Aliun a büta st'espressiun an buca a Janino, garsun ëd l'ostu prutagunista dla *Farsa del franzoso alogiato a lostaria del Lombardo*. Parland al fransèis, Janino a-j dis *ch'a lui fera sù grand plaisir qua bouter*

lespine on cul. Ne plus ne moins (vv. 231-233).

Ur, për capì 'l transfer semantich ch'a l'ha purtà a assucé la vus naia a *servizio militare* a tuca ten-e present che an Piemunt, già ai temp d'Emanuel Filibert, ël servissi ëd leva a l'era ubligatori. E dunc, as peul dedüe che già da antlura 'l servissi militar a füssa stait cunsiderà *na vera spin-a ant na naia*. E da sù cun ëd passagi nen difissij da imaginé, as peul dedüe che, almen ant ël gerg militar, naia a l'abia rimpiajà l'enfatic servissi militar.

Dunc, stasend a lon ch'as é pen-a dit, pì che da natalia, cum a l'é arpurtà da chèiche dissionari, naia a duvrà derivé dal latin *natica*. E son co se an piemuntèis j'ésit dij termu latin *natalia* e *natica* a peulu esse arpresentà da naia.

Èl passagi da *natica* a *naia* a l'é d'autüt cunfurm a le legi funetiche dël piemuntèis anté che 'd solit la T antèrvucalica latin-a as sunurisa an D e peui a spariss. Ch'as pensa a *spa* da *spatha*, siass da *setaciu*. Ant la midema pusission suens la cunsunant C as vucalisa an i. Ch'as pensa a *fürmija* da *furmicula*.

Cum a dis Bruno Migliorini ant la sua *Storia della lingua italiana*, dop l'ünificassion ëd l'Italia vaire parole piemuntèise cume *rangesse*, *cichet*, *ramassa* e *pianté 'd gran-e* a... sun intrà ant ël léssic italian, e an èsmija d'autüt normal che trames a sti néulugism a-i füssa co naia. E dunc che sta vus a sia staita nutà ant la parlà dj'alpin, a furtiss nosta ipotes pèrchè che, antlura, la magiuransa dè sti suldà a j'èru piemuntèis. Sicürament j'alpin dël Veneto a deuvu avèj anprendü la vus naia dai piemuntèis, ma a l'han nen cunusune la storia e parèj, ancor adess, tanti a tribülu a truvè l'urigin.

Parland dël gerg dij suldà, sù an ven bin arcurdé che l'etimulugia e la prima atestassion pruposte dai dissionari etimologic italian chèiche vus dunt an cunvinciu nen. La prima dè sté parole a l'é *imbranato*. Èl piemuntèis *anbrànà*, termu ch'a duvrà esse culegà a bren o mej a bran, vus piemuntèisa derivà dal galic *brennum*, forse già intrà ant ël latin vulgar. Secund ël dissionari Greimas dël vej fransèis, *brennum* a l'avìa diversi sens e tra custi bren e mnis

. E sù a tuca ten-e present che ant ël tuscan dij temp passà a esistìa 'l verb incruscarsi, che a vurìa dè perdse an cose da nen (Oli p.931). Dait che anbrànà a l'ha l'istess valor dël partissip passà incruscato, ant ès cas as duvrà traté dla süstitüssion ëd na parola ch'a l'avìa pèrdü so valor semantic e a l'é staita rimpiajà da 'n termu pi apruprià.

N'auta etimulugia ch'an cunvincc nen pèrchè ch'a locia da vaire part, a l'é cula dl'espressiun *andare o mandare a ramengo*. An efet, mentre quasi tüti i dissionari italian cunsultà a cunsideru ramengo n'agetiv già duvrà dal Petrarca, ij dissionari piemuntèis a lu presentu quasi tüti cume 'n nom : *andé* o *mandé a rameng*.

Dunc, usservand le strütüre pen-a mensiunà, an èsmia 'd nuté che, bin se quasi idèntic, ij termu raming(o) e rameng(o) a l'abiu 'd funsiun diverse, pèrchè che 'l prim a l'é n'agetiv, ëd vire duvrà cun valor avèrbial, mentre lè scund a l'é 'n nom, e ant l'espressiun *andé* o *mandé a rameng(o)*, a esprim apunto 'l moviment vers ès post. Dait che 'l süfiss *eng(o)* a l'é tipic dij leu anté ch'a j'èru stabilisse ij lungubard, an ven da pensé che rameng(o) a duvèissa arferisse a na cumün-a piemuntèisa o lunbarda, pèrchè che an custe regiun a sun tanti ij pais dunt ij nom a finissu an -eng(o).

An Piemunt as treuva dritüra 'n pais ciamà *Arameng(o)* e forse l'espressiun *a rameng(o)* a riva da stu post. Propi cum a càpita an lucüssion dël tipu *andé a Canossa* o *andé a rotoli*, *andé a rameng(o)* a pudria esse culegà al pais ch'a porta 's nom. E parèj, mentre *andé a Canossa* a arcorda l'ümiliassion d'Enrico IV dnans al castel ëd la cuntèssa Matilde, e *andé a rotoli* a arcorda 'l simiteri 'd Palermo, valadi a sinbulgia la perdita 'd tüti ij bin dè sta tèra, *andé a rameng(o)* a pudria arcurdé 'n fait dla storia lucal, cume pèr esempi na bataja tra 'd pais visin anté che j'agressur d'Arameng(o) a sun stait anientà. E a penseje bin a peul co esse che che rameng(o) a sia na sturpiadüra 'd Maren-g(o), anté che l'armada 'd Napuléun a l'avìa bütà an deruta l'esercit piemuntèis.

Co per lon ch'a rësguarda la prima atestas-

siun èd la vus *magone*, an piemuntèis magun, a-i sarìa cheicosa da dì. Sta parola d'urigin lungubarda a fa part dël léssic èd varie parlà dl'Italia dël nord-ovest e a l'é sinonim èd dèspiasì, tristèssa, depressiun. La prima atestassiun cun èl sens pen-a mensiunà a l'é cunsiderà del 1855, ma sta vus as treuva co ant èl vuculari Piemuntèis – Italian èd Michele Ponza dël 1847.

Da lon ch'as é pen-a dit, an èsmija che ij lessicograf a siu nen sfursasse tant a sfujé ij vej document e ij test èscrit an Piemunt. E son as arferiss nen mac ai Sermun Sübalpin, ma co a je scrit èd l'Aliun, e nen mac l'*Opera Jocunda*, ma dco a la *Macarronea contra macarroneam Bassani*, scritta an latin macaronic vers èl 1492, e ch'a presenta tante vus franc uriginaj cume *pantofle*.

Tant për dé na preuva èd lon ch'i l'uma pen-a dit, i arcurduma che ant ij Sermun Sübalpin i l'uma trovà na tranten-a 'd parole cume *viltà volontà...* derivà da j'imparisillab latin èd la tersa declinassiun, vus ch'a sun quasi mai segnalà dai dissionari etimologic italian. E l'istess as deuv dì ed l'utanten-a 'd vus cume *fresca, futuro ...* identiche a cule italian-e.

A ste parole a tucrà peui ancura giunteje cule cume: *agnel, animal, ardiment, argent, avar, can, carbun, ...* ch'a presentu già tüte le carateristiche dël piemuntèis mudern, e co 'd vus cume *atzur*, ch'a duvrìu rivé dal cuntat cun d'aute culture.

Për dé n'idea èd l'uriginalità dël léssic dij Sermun Sübalpin e dl'*Opera Jocunda*, si dapress i trascrivuma le vus ch'an èsmiju pì antessante cun la date arputà dal DELI. Le vus dla lenga d'oè e dl'*Opera Jocunda* a sun nutà cum a sun scrite ant ij test uriginaj.

Ebrietà av 1292, B. Giamboni; Ss. *ebrieta*

Immortalità, 1304-1308, Dante; Ss. *immortalita*

Levità av. 1519, Leonardo; Ss. *levita*

Natività, .av. 1297; Ss. *nativita* 4 occ.

Nudità, 1297 av.1306 Jacopone; Ss. *nudita*

Trinità, 1304-1308 Dante; Ss. *trinita* 4 occ.

Le vus pen-a presentà, a l'han cunfermane che nen sempe ij lessicograf a l'han piat an cunsiderassiun ij vej test piemuntèis e për avejne la cunferma i presentuma n'auta cita lista 'd

parole dij Sermun cun èl nümer ed j'ucurense, e cumpagnà da le vus curèspudent del DELI cun la data dla prima atestassiun.

Ancella, ancella sec. XIII Garzo

Apostoli, apostol 19; apostolo metà sec XIII

Arca 8, arca, av. 1321 Dante

Bel, bello, 1224 San Francesco. Ij Sermun a presentu varie furme: *bel, bela³*, e i plürai *bele, bels², e beil²*.

Cantica, cantica av. 1321, Dante,

Cloaca, cloaca, av. 1321 Dante

Contrari, contrario, agg. av. 1294, B. Latini.

Corde 2; corda 1289-1310 Fiore.

Creatura 8, creatura 1224 ca. San Francesco.

Cura, cura. av. 1321, Dante

Dolenta, agg, dolente, av. 1321 Dante

Donna, donna, sec. XIII Giacomino Pugliese

Enigma, enigma, s.m. av. 1584 A,F. Grazzini

Ensigna, insegna 1300-1313 Dante

Heretici, av. 1292, eretici B. Giamboni

Figura, figura, av, 1300 Jacopone.

Forza, forza, B. Giamboni, av. 1282.

Fosa, fossa, 1304, Giordano da Pisa.

Gastaldo, castaldo, XIII s. Rainardo e Isengrino

Genesi, lo Genesi, Dante; la Genesi av. 1600.

Gesta, gesta, s.f. 1300-1313, Dante.

Gola 4, gola, s.f. av. 1294, Brumetto Latini.

Grepia, greppia, av.1484, Pulci.

Simoniaci, simoniaco, 1294, Guittone.

Synagoga, sinagoga, sec. XIII, Barsegapé

Tema, tema, s.f, fine sec. XIII Novellino.

Terrena, terreno, agg, 1304-1308 Dante

Tuba, tube s.f, Dante av. 1321.

Usura, usura, s.f. 1240 Ricordi di fam. senese

Vanagloria, vanagloria, 1304-1308 Dante

Vangeli 4, vangelo av, 1321 Dante

Via 12, via, s.f. 1300-1313 Dante

Vigna 9, vigna, 1300-1319 Dante

Viola, viuola XIII-XIV sec; viola, Dante 1313-19

Vjola, viola, str. mus. sec. XIV Fioretti.

Vita 37, vita, Dante 1300-1313

A le vus pen-a segnalà. i na giuntuma 'd cule an lenga d'oè nutà cum an piemuntèis mudern e prima èd cule italian-e, ma ch'a sun nen mensiunà dai dissionari etimologic italian.

Anel, it. anello, av, 1294 Guittone,

Asidera, assiderato, agg. 1353, G. Boccaccio.
Cant, canto s.m. 1282 Ristoro
Car 3, caro, av. 1294, B. Latini
Car, costoso, sec. XIII-XIV Nocco dei Censi
Carnal 2, carnale, agg. av. 1294, Guittone
Carn 29, carne s.f. sec. XIII Inghifredi
Casal, casale, s.m. sec. XIII, Cronaca Fior
Celestial, celestiale, agg. XIII sec. R., Apuliese
Debitor, debitore inizi XIII Mazzeo.
Desert 2, deserto, av. 1296, Mazzeo di Ricco.
Fol, folle, agg, av. 1250, Giacomo da Lentini
Froment, frumento, 1205 doc. veronese
Gent 5, genteé, sec. XIV Bibbia Volgar, a
Invisibile, invisibile, sec. XIII Frate Ubertino.
Iros, iroso, agg; av. 1294 B. Latini.
Lavor 4, lavoro, s.m. fine sec. XIII Rainardo... .
Lum, lume s.m. 1313-19 Dante.
Man 4, mano, sf. 1211 Libro dei conti Fior.
Mar, s.m. mare, av. 1250 Giacomo da Lentini
Meser, messere, 1211, Libro dei conti Fior.
Nuvol, nuvolo, fine XIII Giacomino da Verona
Honor, onore, sec. XIII , G' Faba

Bin se pública dël 1521, co l'Opera Jocunda d'Aliun, scritta ant la parlà d'Ast, a presenta 'd vus ch'a precedu le date marcà dal DELI. Tra custe vus i arcurduma:

Basana, it. bazzana, s.f, 1693-95.
Bigotta, bigotto, s.m. e agg., *chi ostenta una grande religiosità dedicandosi spec. alle pratiche minute ed esteriori del proprio culto*, 1688 F. Fregoni. Nell'Opera Jocunda: *pos va o nost peron remognant dla bigotta e dla previessa se vag al pric*. Për lon ch'a rësguarda l'etimologìa dla vus bigotto, i pensuma che la pì convincenta a sia cula pruposta dal Petit Robert: *bigot surnom des Normands* (Le petit Robert)

Bisa, vus nen arputà dal DELI
Cantarides, cantaride, s.f. Droga ricavata dall'insetto omonimo, con proprietà afrodisiache 1892. DELI

Garaverna, galaverno, *rivestimento di ghiaccio su oggetti esposti al vento*, 1869, calaverno 1864. An piemuntèis galaverna a l'é ëd gener

feminin. L'Aliun a scriv garaverna perchè che an astzan trames a vucaj L al rutacisa: *a cio cla bisa per camin o garaverna ne ve toca* A224/25.

Inverna, inverné vus nen arputà dal DELI.
Jarghon, gergo s.m av. 1545 F. Berni.
Lavel, lavello, 1561. Aliun: *lasse dir cheron a pe o lavel* F425

Lesegn, lesegna s.f. av. 1683, Guarini. Ant l'Opera Jocunda lesegn a l'é masculin plural.

Macarronea, s.f. macarronea, !533. *L'Aliun a l'ha scrivune un-a prima dla fin dël Sinchscent*

Marocchino, s.m. *cuoio finissimo e morbido, leggermente rugoso, fatto con pelle di capra, montone e colorato*. 1548/9

Mica, michetta s.f. *it. sett."panino rotondo"* *Micchetta* 1778, G. Baretto. *Micca dal latino parlato, riconosciuto per lombardo fin dal Cinquecento (1523) P. Aretino. Ant le farse d'Aliun as treuva mica e 'l plüral miche.*

Mughet, mughetto av. 1597, G. Soderini. DELI p. 1005. Aliun : *bel mughet de cira* D282.

Naveta, navetta, s.f. *navette così per similitudine i francesi chiamano la spola de' tessitori* 1901 Panz. DELI. Aliun : *a cio che menon la naveta* B367.

Regestr, registro, libro, quaderno in cui si prende nome di q. c. 1761, G. Lami; *ufficio pubblico del registro* 1891; Aliun : *el metreu pur sul me regestr* G485; *my neu an regestr vigna ny pra* I109.

Schiopet, schioppo, av. 1524, G. M. Angioiello. Aliun: *cho nabia fors carria o schiopet* B523.

Tagliarin, taglierino, spec. al plurale Tagliarini 1640, *sorta di tagliatelle molto sottili per la minestra in brodo. Oudin assieme a tagliatelle – taglierini*. Aliun *ny tagliarin* C107; *formagg, carn frescha e tagliarin* H360. I arcurduma che *tagliarini di pasta, pastilli e pastorum* a j'eru già segnalà ant el Promptuarium ëd Vopisco (1564).

Bin che ancunpleta, la lista 'd parole pen-a presentà an ësmija bastansa sustansiusa e, bin che mudesta i speruma che sta cita arserca a peussa dè n'idea 'n poc pì caira dla richëssa ëd nossa bela lenga che, cume tante aute lenghe cite, a sta tirand j'ültim.